
GLOBALIZÁCIÓ ÉS SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

BAYER JÓZSEF

A globalizáció mint kihívás a politikai gondolkodás számára*

A politikai gondolkodás számára nagy kihívást jelent a globalizáció gyorsuló folyamata, amely meghatározza a mostani század- és ezredforduló fejleményeit. A század- és ezredvég cenzúrája megtévesztő analógiákat szülhet, mert bár ez csak egy formális évforduló, mégis egy korszak végét és egy új korszak kezdetét sugallja, akár indokolt ez, akár nem. Ezzel szemben a globalizáció tartalmi folyamatokra utal, amelyek hosszú távú trendeket alapoznak meg.

Igaz, jó néhány éve uralkodik már egyfajta „fin de siècle” hangulat, amely változatosabb formákat ölt, mint a millenáris apokaliptikus látomások. Ennek „előzménye” a hetvenes évek recessziójával jelentkezett hangulat, hogy tudniillik véget ér egy korszak, és valami új kezdődik el. Ez volt a posztindusztriális elméletek virágzásának időszaka. Ez a trend folytatódott a posztmodern fellépésével. Ez az eredetileg pusztán művészeti stílusirányzat általánosabb gondolati síkra emelkedett, az egész modernitás kritikájaként hirdetve egy történelmi korszak alkonyát. Majd megjelentek a posztjelző felhasználásával előállított újabb kategóriák, mint a poszttradicionalis, poszt nacionális kor. A kelet- és közép-európai rendszerváltás hullámával pedig a posztkommunista rendszerek elnevezés is divatossá vált. A hidegháború vége a liberális kapitalizmus győzelmével pedig már egyenesen a történelem végének képzetét keltette egyes gondolkodóknál (l. Francis Fukuyama elhíresült tézisé).

* A Magyar Politikatudományi Társaság 2000. évi szegedi vándorgyűlésén elhangzott plenáris előadás szerkesztett változata

A század- és ezredvégi hangulatok eluralkodása azonban elsősorban a nyugati időszámítás általános elfogadásához kapcsolódik, és nem okvetlenül kötődik konkrét tartalomhoz. Jól tudjuk, hogy a történelem folyamatossága nem igazodik semmiféle időszámításhoz, mégis láthatóan erős igény mutatkozik az iránt, hogy végérvényesen lezárjunk valamit. Az évfordulóra gondolva az embereket kellemes borzongás fogja el, az érdekesség aurája lengi be az ezredforduló történelmi és politikai diskurzusát. Tobzódunk a visszatekintő számvetésekben, fogódzók keresünk a történet értékeléséhez. Keressük az elmúlt korszak jelentését, hogy ily módon konstruáljunk magunknak részint egy folytatható történetet, részint pedig kimondjuk a szakítást mindazzal, amit nem szívesen cipelnénk magunkkal a jövő évezredbe.

A sokféle, posztjelzős fogalom mind tagadása valaminek, anélkül, hogy „ajánlana” valamit a helyébe. A posztjelzős szerkezetek valójában mindig az elméleti tanácstalanság és zavar kifejezései. A globalizáció fogalma ezzel szemben olyan nagy horderejű tartalmi változásokra utal, amelyekben nem jelenthet törést semmilyen formális dátum. Sőt, azt is nehéz egyértelműen rögzíteni, hogy voltaképpen mikortól is számítjuk a folyamat eredetét. Ha a globalizáción pusztán az emberi tevékenység hatókörének kiterjesztését, az emberi közösségek folyamatos összekapcsolódását és mind nagyobb integrációkba foglalását értjük, akkor több évezredes jelenségről van szó. Azonban ekkor is elismerhetjük, hogy a globalizációnak éppen a modern kapitalizmus kialakulása adott hatalmas lökést, a modernitás olyan intézményeivel, mint a világkereskedelem és világpiac, az industrializmus avagy az ipari tömegtermelés, az urbanizálódás, a modern hadviselés, a nemzetállam felemelkedése és a nemzetközi államközösség létrejötte.

A GLOBALIZÁCIÓ FOGALMA

Szorosabb értelemben azonban globalizáción a huszadik század utolsó negyedében lezajló fejlődést értjük, amelynek során intenzívebbé váltak a nemzetközi tranzakciók, és terjedelmében és mélységében is nagy horderejű átalakulás vette kezdetét. A kifejezéssel immár tele van az írott és az elektronikus sajtó, és a mindennapi szóhasználatba is bevonult. Használata nem is igényel okvetlenül elméleti reflexiót. Hatását érzékeltethetik az olyan impresszionisztikus leírások, amelyek a globalizáció jelenségvilágát tárják eléink, mint a világmárkák megjelenése megszokott használati tárgyainkon, a Coca-Cola, a MacDonalds, a műholdas tévé vagy éppen – hogy a globalizáció árnyékosabb oldalára is utaljunk – a kábítószer, az automata kézfegyverek és taposóaknak világméretű elterjedése. Mindezekkel nagyon

szuggesztíven sugallható a MacWorld világa (B. Barber), amint expanzív módon elterpeszkedik az egész földgolyón. A jelenség jobb megközelítését adhatja azoknak az új problémáknak a felsorolása, amelyek valóban globális hatásúak, mint amilyen a környezet veszélyeztetettsége vagy a nukleáris fenyegetettség, általában az új társadalmi kockázatok megjelenése, amelyek a „rizikótársadalom” fogalmában nyertek kifejezést (U. Beck, 1986).

Bármennyire régi folyamat tehát a világ egységesülése, tudomásul kell vennünk, hogy a hetvenes évek közepe óta felgyorsult globalizációs folyamat egészen új minőséget eredményez. Ennek megfelelően hatását előszeretettel fétisizálják is. A globalizáció folyamatát egyértelműen pozitívnak tekintő nézetrendszert nevezzük *globalizmusnak*. Ennek alapja a neoliberais gazdaságelmélet és a geopolitikai gondolkodás feltámadása. Valójában a globalizáció korántsem csupán pozitív, hanem nagyon is ellentmondásos folyamat. A vita a globalizáció szakértői között is folyik: egyesek benne látják a megoldást minden jelenlegi gazdasági és szociális problémára, míg mások benne látják minden bajunk forrását.

A globalisták a globalizációt kvázi természeti folyamatnak tekintik, s kihívásaira, a globális verseny nyomására hivatkozva támogatják a globális gazdaság szabad terjeszkedését. Ehhez a szabad tőkeáramlás útjában álló összes korlát lebontását óhajtják, teljes kereskedelmi szabadságot, azaz deregulációt követelnek. A globalizáció kritikusai megfordítva, éppen a deregulációból és az olyan gazdaságpolitikai eszközökből származtatják a globalizáció kárhozatos terjedését, mint amilyen a gáttalan privatizáció. Eszerint a globalizáció nem természeti, ellenkezőleg, ízig-vérig politikai folyamat, amely tudatos politikai döntések hatásainak eredője, és ami másként is lehetne.

A vitának közvetlen politikai tétje is van. A globalisták és a folyamatra optimistán tekintők véleménye szerint végső soron csak a globalizáció oldhatja meg a részekre tagolt világ konfliktusait. A globalizáció végeredménye a világtársadalom létrejötte, az emberiség egységesülése lesz. Ez végül is felemelő gondolat, amely beilleszkedik a felvilágosodás tradícióiba. A globalizáció kritikusai vagy ellenfelei szerint viszont a globalizáció nem egyesít, hanem inkább szétválaszt. Éppenséggel a globalizáció húz még mélyebb árkokat az emberek és népek közé. „A harmadik világháború már elkezdődött – ez csendes háború, de azért nem kevésbé szörnyűsége – írja egy brazil szakszervezeti vezető. – Ez a háború gyakorlatilag magával rántja az egész harmadik világot. A katonák helyett itt gyerekek halnak meg, a milliányi sebesült helyett milliányi munkanélküli van; a hidak szétrombolása helyett lerombolják a gyárakat, a kórházakat, az iskolákat, és lerombolnak egész gazdaságokat” (Burbach és mások, 1997: 75.). Amint kritikusai megfogalmazzák: a globalizá-

ció valójában a fejlett világ globális dominanciáját eredményezi, nem pedig a globalitás egyenletes expanzióját. Hatása láthatóan nem is terjed ki a glóbusz egész területére, hiszen egész népek és nagy térségek kiesnek belőle, így Afrika, Dél-Amerika és Ázsia nagy térségei. Akik kimaradnak, nem képesek többé bekapcsolódni a nemzetközi munkamegosztásba, s mind kevésbé élvezhetik a modern korszak vívmányait.

A globalizációt általánosságban a mind intenzívebb kölcsönös kapcsolatok és függőségek világméretű rendszerének kialakulásaként jellemezhetjük, melynek során háttérbe szorulnak a társadalmi és kulturális rendszerek geográfiai korlátai. Eközben az emberi tevékenység hatóköre is globálissá válik. Különösen a technológiai és gazdasági folyamatok határokon átnyúló jellege nyilvánvaló. De éppen ilyen fontos az is, hogy az új informatikai és kommunikációs hálózatok tudatosítják is az emberekben, hogy lokális valóságuk tőlük távoli hatalmak befolyása alatt áll, amelyeket nem ellenőrizhetnek. A globalizációhoz tehát szorosan hozzátartozik a kölcsönös összefüggés növekvő tudata is (M. Waters, 3. skk.).

A globális világ imázsát igen hatásosan közvetíti a modern média. James N. Rosenau két jelképes erejű fényképpel jellemzi az emberiség új helyzetét: az egyik egy emberi embrió méhen belüli felvétele, a másik a Holdról készült Földünkről, a kék bolygóról. Az egyik az egyes ember individualitásának és önértékének jelképévé vált, a másik az ember tevékenységi körének rendkívüli kiszélesedését illusztrálja. Ez utóbbi különösen gyakran bukkan fel mindenütt, ahol az emberiség sorsközösségét akarják vele szimbolizálni, a Föld űrhajóképzetét keltve. (Mindkét kép igen szuggesztíven jelen volt Kubrick kultuszfilmjében, az *Ürodüsszeia* 2000-ben.)

A két képből kifejezett lehetőségeket a modern technika fejlődése teremtette meg. Az individualizálódás folyamata rendkívüli lökést kapott a bőség, a szabadidő, a távolságot leküzdő szállítóeszközök és az időt áthidaló modern kommunikációs eszközök révén. Ugyanakkor az emberi tevékenység hatókörének kiterjesztésében is döntő szerepet játszottak a technikai vívmányok. A fogyasztói cikkek tömegtermelése, az iparosodással járó ökológiai problémák, a tömegpusztító eszközök éppúgy a tudomány technikai alkalmazásán alapulnak, mint a tömegmédiá megjelenése, amely gyors és hatékony képi üzeneteivel képes megváltoztatni a világ észlelésének hagyományos módjait.

A nagy horderejű változások elméleti tudatosítása, ahogy az lenni szokott, némi késéssel történt. A hetvenes években megkezdődött a posztmodern divatja, és ez lett a klasszikus filozófiai és társadalomelméleti gondolkodás legnagyobb kihívása az egész nyolcvanas évtizedben. Azonban a kilencvenes évek eleje óta már inkább a globalizációs irodalom árasztja el a

könyv- és sajtópiacot, és a posztmodern diszkurzus helyét mindinkább a globalizáció körüli elméleti viták veszik át. Míg a posztmodern a modernitás végét posztulálta, a globalizáció elmélete éppenséggel a modern viszonyok globális kiterjesztését és ennek sokrétű kihatásait vizsgálja.

A posztmodern, amely túl akart lépni a modernitáson, valójában szorosan hozzátartozott annak diadalútjához. A nagy történelmi elbeszélések (narrációk) dekonstrukciójával kezdődött, de nagyobb igényt is támasztott: ezzel együtt minden racionális társadalomelméletet is pellengérre kívánt állítani. Szélsőséges képviselői, az új jobboldali filozófusok egyenesen Hegelből és Marxból vezették le Auschwitzot és a Gulagot. Eközben nem zavarta őket, hogy pontosan annak a doktrinárségnek a bűnébe esnek, amelyet támadni véltek. A nagy filozófiák és társadalomelméletek valójában sohasem voltak olyan doktrinerek, mint amilyenek a belőlük faragott későbbi dogmatikus ideológiák, vagy az azokat bíráló ellenideológiák lettek. Az előretörő irracionizmus és a posztmodern relativizmus azonban most már a felvilágosodás egész hagyományát igyekezett kompromittálni. (Pedig létezik a modernitás kritikájának egy régebbi, kulturáltabb változata is, amely megőrizte társadalomkritikai tartalmát. Horkheimer és Adorno könyvére, *A felvilágosodás dialektikájára* gondolok, amely korai számvetés volt azzal, hogy az instrumentális ész és a tőke logikájának univerzális kiterjesztése a felvilágosodás hagyományát egyoldalúvá, és éppen ezért védtelessé teszi az ellenfelvilágosodás erőivel szemben. Hasonló szellemben folytatta a felvilágosodás kritikáját Foucault is, némi fatalizmussal fűszerezve.)

Azonban a posztmodern ambíciója nagyobb volt annál, mint hogy bírálja a felvilágosodást és lomtárba vesse a társadalomjobbító – túlnyomóan persze baloldali – eszméket. A modernitást magát mutatta meghaladott vagy legalábbis meghaladandó társadalmi állapotnak, veszélyes, tulajdonképpen reakciós, antidemokratikus utópiának, amelyen, úgymond, legfőbb ideje túllépnünk. Ennyiben igen jól beleillett a nyolcvanas évek neokonzervatív hullámába. Kordiagnózisa egybeesett a konzervatív történetfilozófusoknak azzal a tézisével, hogy a nagy társadalomátalakító tervek mindig csak bajt és nyomorúságot hoznak.

A politikai gondolkodásra való hatásában természetesen a modernitás posztmodern kritikájának vannak pozitív elemei is. Ilyen például a társadalom intézményeit átható hatalmi viszonyok leleplezése, a technokrácia mindenhatósága elleni fellépés, és a központosított rendmánia pellengérre állítása. A valószínűleg racionális doktrínák általi megerősöklése mindig jogos bírálat tárgya. Ugyanakkor végtelen relativizmusával (anything goes! – minden elmegy, minden lehetséges) a posztmodern alá is ásta bármiféle ésszerű társadalomformálás hite-

lét. Hajlott arra, hogy az értékek pluralizmusa és a multikulturalitás jegyében a társadalmat partikuláris közösségekre szabdalja szét, amelyek között nem konstruálható többé legitim módon semilyen közös érdek. Ebből következően semmilyen, a közérdek nevében fellépő felelős közhatalom sem konstruálható többé. Az új társadalmi mozgalmak antipolitikai indíttatása és a (mindig hierarchikus) szervezetekkel szembeni gyanakvás, a hálózati kapcsolatokra támaszkodó *bázispolitika* szorgalmazása általában megkérdőjelez bármilyen ésszerű, összehangolt politikai cselekvést. A kérdés csak az, hogy vajon egy partikuláris részeire széteső társadalom miben különbözne az anarchiától. És hogy szervezetlenségében hogyan lenne képes felvenni a harcot a bíráló tárgya, az óriási politikai és gazdasági hatalmat koncentráló szervezetek ellen? Az uralomkritika anarchista hevülete emellett elfeledkezik minden legitim uralom civilizáló hatásáról is. A politika mint rendszer elleni támadás könnyen a társadalmi felbomlást és káoszt, minden politikai filozófus rémálmát vetíti előre. A posztmodern filozófia politikai tájképe kaotikus és áttekinthetetlen, az ebben rejlő összes veszéllyel: ezeket a veszélyeket ismerjük a világnak azokról a tájairól, amelyeket a szilárd és legitim közhatalom hiánya, a kiszámíthatatlan terror és a félelem eszkalációja jelleméz.

A gondolati fejlődés azonban néha különös kacskaringókat vesz. Alighogy összeomlott az államszocializmus történelmi kísérlete, új aktualitást nyert a történeti kapitalizmus elméleti kritikája is. Ulrich Beck szerint a globalizáció egész mai irodalma máris olyan benyomást tesz, mintha a Tőke IV. kötetét írnák. (Beck, 1998: 9.) (Mint ismeretes, ebben Marx a kapitalista gazdaságról szerzett felismeréseit a világgazdaság és világtörténelem tágabb összefüggéseibe kívánta helyezni.) Valóban, a globalizációs folyamat elemeinek leírása sok tekintetben hasonlít azokra a fejtegetésekre, amelyeket Marx a *Grundrissében*, majd *A tőke* filozófiai alapvetésében a tőkés társadalom uralkodó univerzális tencenciájaként írt le.

A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSAI

A folyamat elemzésében az első helyen ma is a gazdasági összefüggések állnak, némi technikai determinizmussal körítve. A globalizációs folyamat legfőbb ismérve, hogy a határokat átlépő tranzakciók egyszerre intenzívebbé válnak, és térben is világméretekben kiterjednek. Motorja az informatikai forradalom, amely a nagyobb információfeldolgozó kapacitás, a hálózatokba kapcsolás révén szervezettebbé és hatékonyabbá teszi a kereskedelem, a közlekedés, a tőkeáramlás folyamatait. Az intenzívebb kommunikációs kapcsolatok azonban ugyanúgy gon-

doskodnak a megfelelő politikai eszmék divatjáról, mint a fogyasztói ízlés homogenizálódásáról. Ahogy U. Menzel szellemesen írja: a nacionalisták összecsapásainak szünetében a küzdő felek a mind a két oldalon Coca Coláért és Marlboróért nyúlnak (Menzel, 1998. 48.).

Az utóbbi negyed évszázadban a gazdaságban végbement változások egyre inkább aláássák a II. világháború utáni államrendet, feloldva az országok hagyományos külső és belső határait. Ebből a szempontból a globalizáció főbb dimenzióiként a következőket jelölhetjük meg:

1. A pénzpiacok szédületes globalizációja, amely kívül került minden állami ellenőrzésen.
2. A közvetlen külföldi tőkeberuházások rendkívüli növekedése.
3. A transznacionális vállalatok gyors terjeszkedése és összefonódása, behatolása a K+F területére is.
4. Az ökológiai interdependencia gyors tudatosulása (lásd az erről tartott világkonferenciák sorozatát).
5. Végül az új információs és kommunikációs technológiák nyomán a nemzeti kommunikációs rendszereket átlépő globális világkultúra kezdeteinek megjelenése.

Mindezek következtében a nemzetgazdaságok önállóságának képzete teljesen imagináriussá vált. A nemzeti versenyképesség fogalma is elavul lassan, csak a transznacionális vállalatok versenyképességéről lehet igazán beszélni. Mit jelent még a nemzeti vállalat, a nemzeti tőke, nemzeti technológia és mit jelentenek a nemzeti termékek? – kérdezik a globalizáció teoretikusai.

Ezek nyomán fokozatosan kialakul egy „hálózati társadalom” (Castells, 1996), amely új kombinációban rendezi el a modern társadalom legfontosabb elemeit. A globális hálózatok infrastuktúrája igen intenzíven épül ki, tengeri kábelekkkel, repülőjáratokkal, műholdakkal és internettel. A transznacionális kapcsolatok és kommunikációs folyamatok révén új közösségek is képződhetnek, akár reálisak, akár virtuálisak. Lassan megváltozik a gazdaság, főleg a pénzügyi szektor, az elektronikus média, a turizmus, a versenysport, a környezethez való viszony. Szubjektíve mindez a tér- és időérzékelésünk megváltozásához vezet: úgy érezzük, a tér összehúzódik és az idő felgyorsul. A média hatására mindinkább tudatára ébredünk közös érintettségünknek.

A globalizáció egyik jelentős következménye egy hibrid globális tömegkultúra kialakulása is, amely fenyegeti a nemzeti magaskultúrák autonómiáját és fennmaradását. A transznacionális médiavállalatok mint „tartalomszolgáltatók” fúziója az internetszolgáltatókkal már messze túlmegy azokon a lehetőségeken is, amelyekre a korábbi nagy médiabirodalmak tettek szert, amikor egész földrészekre kiterjedő zónákban ve-

tették meg a lábukat. A multik felosztják egymás között a gyártás és a forgalmazás piacát is. Képesek szellemi és kulturális divatot teremteni, kínálatukkal létrehozni saját fogyasztói táborukat. Ma még nehéz felmérni, milyen roppant horderejű átalakulás küszöbén állunk e téren. Egész civilizációnk átalakul a globalizáció nyomán.

Ami a politikát illeti, itt is látványosak a változások, és nem csak a nagypolitika szintjén. A nemzetközi politikában nagy regionális szerveződések jelennek meg, és a nagy gazdasági és hatalmi blokkok kialakulása átrendezi a geopolitikai erőviszonyokat is. Ennek hatására létrejön egy multipoláris világ, amely azonban katonai-biztonságpolitikai szempontból amerikai hegemonia alatt áll. Természetesen nemcsak a triád (az Amerikai Egyesült Államok, Japán, az Európai Unió), a három gazdasági-hatalmi tömb oldaláról lehet leírni a világrendszer ilyen változásait. Több scenárió is ismeretes, amelyek a világ új tagoltságát írják le. Ulrich Menzel interpretációjában ilyen például S. Huntington „világok harca” típusú látomása, melynek hátterében mégiscsak a nyugati civilizáció féltése bújkol meg, mely az összes többivel szemben áll (*the west against the rest*). De ilyen Jean-Christoph Rufin limes-elmélete is, mely szerint most vonják meg azokat a határokat, amelyeken belül az új birodalom, azaz a civilizált világ húzódik meg, míg rajtuk kívül az új barbárok világa terül el, ahol a szűkösség és a túlélésért folyó természeti harc uralkodik. E vízió egyik változatában (James Kurth) ez a határ nemcsak földrészeket szel ketté, de a fejlett világon belül is húzódik, a jólét régiói és a lepusztulás, hanyatlás, nyomor térségei között (Menzel, 1998: 25–39.).

A globalizáció másik fő hatása a „nemzetállamok hanyatlása”, ami számos elmélet tárgya. Az egyes társadalmi alrendszerek a globalizáció folyamatában kiterjednek, kiszabadulnak a területi állam kereteiből, és egyszerre más törvényszerűségeknek kezdenek engedelmesskedni, amelyeket a nemzetállam nem képes ellenőrzése alatt tartani. Ezt látjuk a gazdaságban, főként a pénzügyi szektorban, a technikában, a modern tudományüzemben, a tömegkultúrában, a határokon átnyúló társadalmi mozgalmakban, egészen új, transznacionális foglalkozási kategóriák (új elit) kialakulásában és más jelenségekben. Mindennek a közvetlen politikai hatása az, hogy a globalizáció felbomlasztja az úgynevezett vesztfáliai államrendszert, azaz a mai nemzetállamok rendjét. Ezek a területiség, a szuverenitás, a joguralom és a be nem avatkozás elveire épültek, s rajtuk épült fel a nemzetközi államközösség is (U. Menzel, 1999).

A mai kormányok számára így a globális változások a teljes szuverenitás elvesztésével fenyegetnek. Önállóságuk jelentősen csökken, egyre korlátozottabbak a lehetőségeik a pénzügyek, a politikai és szociális viszonyok formálására. A nemzetállam belső integrációs ereje éppúgy csökken, mint az a képessége,

hogyan külső határain megállítsa a globalizációs hatásokat. Amikor az így jelentkező tevékenységek és problémák többsége már átnyúlik a határokon, akkor a nemzetállam nem képes többé kizárólagos érvénnyel ellátni hagyományosan kialakult igazgatási, gazdaságfejlesztő, adóztató és szociális funkcióit.

Ez sok helyütt a kormányzás válságához, és ezzel együtt a politikával szembeni növekvő elégedetlenséghez vezet. Ami az elsőt illeti, a nemzeti kormányok egyre-másra veszítik el az ellenőrzés és ezáltal az irányítás lehetőségét egy sor területen. Példa rá a környezeti károk globális jellege, amelyeket nem lehet többé egyetlen állam keretében megoldani. (A tiszai környezeti katasztrófa világosan illusztrálja ezt a helyzetet.) Ugyanígy nyilvánvaló, hogy mintegy kétszáz műholdas tévécsatorna mellett az állam képtelen bármilyen nemzeti tilalmat érvényesíteni. Ez olyan kérdés, amely nemrég például a pornográfia tilalma kapcsán politikai válságot is kirobbantott Lengyelországban. Hogyan is lehetne korlátozni a média kínálatát, amikor egyszerre tucatnyi égi csatornán sugároznak különböző kategóriájú erotikus filmeket?

Ennél is nyilvánvalóbbak a kormányok tevékenységének gazdaságpolitikai korlátai. A politika többé nem képes az autonómmá vált gazdaság mozgásait teljes mértékben ellenőrzése alatt tartani. A transznacionális vállalatoknál például kettéválik a termeltetés helye és az adózás helyszíne, mert a jövedelmeket belső átutalásokkal a legkisebb adójú országba lehet átcsoportosítani. Ez sérti a nemzetállam adóztató hatalmát, ahogy a világméretű devizaspekulációk is gyengítik vagy aláássák a nemzeti valutapolitikákat. Az állam jövedelempolitikai szempontból is kiszolgáltatottá válhat. Főleg, ha magas munkanélküliséggel, rossz foglalkoztatási szerkezettel, a gazdasági menekültek áradatával kell megbirkóznia.

A végbement globalizáció miatt kevés sikerrel kecsegtet, sőt veszélyes is a nemzetállami visszahúzóddás, a protekcionista stratégia választása, amely védené a saját piacokat, termelési potenciált, a munkaerő értékét, a szociális békét, és el akarna zárkózni a külső hatások elől. Nemcsak szélsőjobboldali mozgalmak tűzik napirendre e problémák megoldását, hanem minden politikai színezetű párt és mozgalom szembesül ezekkel.

De nemcsak a gazdasági és szabályozási nehézségek okoznak gondot, hanem a kulturális elidegenedés fenyegetése is heves reakciókat vált ki. Az ilyen tendenciák összetetalákozása vezet azokhoz a globalizáció ellen forduló fundamentalista lázongásokhoz, amelyeket az amerikai Benjamin Barber az iszlám kultúrából vett hatásos metaforával „jihád” néven foglalt össze. Vagy mint a francia Pascal Bruckner írja: „Két tábor áll egymással szemben titáni küzdelemben, amelyek olyan ellenségesek, mint a kapitalisták és kommunisták, nevezetesen a nacionalista és xenofób, a hazai talajban gyökerező tábor, valamint

az idegen után áhító és kíváncsi kozmopolitáké, akik égnék a vágytól, hogy a nemzeti korlátoltságot egy tágasabb ruházatra cseréljék" (idézi Zürn, in: Beck, 1998: 297.). Az univerzalista tábor az integráció további elmélyítésétől várja a megoldást, a fragmentáció tábora ellenkezőleg: az izolációtól.

A globalizáció hatásainak civilizálására irányuló eddigi legnagyobb vállalkozás az Európai Unió létrehozása. De Nyugat-Európában sem nyugodtak a kedélyek. Különböző politikai válaszok jelentkeznek a globalizációs kihívás ellen. Michael Zürn erről szóló tanulmányában a következőképpen vázolja fel a politikai reagálások skáláját:

A *feketék* a neoliberais-neokonzervatív tábor; jelszavuk: *mentsétek meg a gazdaságot!* Ha kell, a szociális kirekesztés árán is. Ők azok, akik üdvözlik az adó-, munkajogi és szociális deregulációt. Szerintük a globalizáció természetes folyamat, mert a nemzetközi konkurencia és a növekvő termelékenység egyre nagyobb piacokat, intenzívebb nemzetközi munkamegosztást, flexibilisebb munkafeltételeket követel meg. Szerintük egy „határtalan világban” a „karcsú állam” parancsoló szükség, és az egyetlen épkezláb stratégia a globalizációval szemben. Politikai programjuk gerincét ezért neoliberális receptek alkotják. Ők szorgalmazzák leginkább a szociális állami kompromisszumok felmondását, gyengítve ezzel a liberális demokráciák társadalmi kohézióját.

A *vörös* válasz az érdekvédelemre rendezkedik be; jelszavuk: *mentsétek meg a jóléti államot!* Ha kell, protekcionista intézkedésekkel is. Szerintük a globalizáció politikai folyamat, nem fatális természeti kényszerűség. Éppen a neoliberális politika vezet a társadalom kettészakadásához (nyertesekre és vesztesekre), előidézve egy új fragmentálódást, s ezáltal tulajdonképpen a globalizáció ellentétét eredményezi. Ez igazolható például Chile vagy az USA esetében. Ezért nem az állam további visszavonulására van szükség, hanem ellenkezőleg: vissza kell nyerni az állam cselekvési készségét. A különbség a korábbi időszakhoz képest csupán az, hogy ez immár elképzelhetetlen nemzeti keretek között.

A protekcionizmus mint megoldás azonban azzal fenyeget, hogy csak tovább rontja az érintett országok gazdasági pozícióját. A szociális állam „modernizálása”, versenyképes állammá való átalakítása és szociális funkcióinak megtartása – ez a politika Fritz Scharpf kifejezésével egyfajta *baloldali nacionalizmus*. A „keynesianizmus egy országban” módszere nem működőképes többé a globalizáció korában.

A *barnák* szélsőségesen reagálnak; jelszavuk: *mentsétek meg az etnikumot!* A neofasiszták [DVU, National Front (UK), Le Pen Front Nationalja, a republikánusok és az olasz MSI] mind ezt hajtogatják. Mindeközben azt szeretnék, hogy Európa legyen fehér erő, mely megvéd minket a barbárok

beözlönésétől. (Az ő olvasatukban mi is a barbárok közé tartozunk. Ennyit arról, hogy mit remélhetünk a nacionalisták internacionalizmusától...) A jobboldali populisták, mint az osztrák FPÖ a maga Haiderével, a skandináv haladáspárt, a Forza Italia ehhez képest vegyes stratégiát követnek, amennyiben az etnonacionalista nézeteket szolid neoliberális programpontokkal vegyítik.

Léteznek egy tarka-barka, *regionalista és szeparatista* válasz is, amelynek jelszava: autonómiát, külön államot! 1990 óta, az európai integrálódás elmélyülése ellenére, vagy talán éppen azért, több etnikai konfliktus volt Európában, mint valaha. Tévedés lenne hát a neonacionalizmust pusztán kelet-európai jelenségnek tartani, és a rendszerátalakulás válságos következményeinek számlájára írni. A hasonló konfliktusok jelentős része a fejlett nyugati országokban lépett fel, a katalánoktól a baszk szeparatizmusig, az olasz Padania híveiig, a belgiumi konfliktusig a flamandok és vallonok között. (De hozzáteszem, Nagy-Britanniában és Kanadában is jelen van ez a tendencia.)

A zöld válasz már jól ismert, jelszavuk: mentsétek meg a környezetet! Ha kell, ökológiai adókkal, alternatív termeléssel, a nem környezetbarát termékekkel szembeni büntető szankciókkal! Hozzájuk csapódnak – elismerésükért küzdve – a hátrányos társadalmi csoportok. Erejüket megsokszorozzák a globalizáció új lehetőségei, az informatikai hálózatok, melyek új közösségi identitás kialakulását teszik lehetővé.

Fejtegetéseinek konklúziójaként M. Zürn azt írja: „Olyan helyzetben vagyunk, amikor a burzsoá már régóta nemzetek feletti kategóriákban gondolkodik, és cselekszik, mialatt a citoyen még nemzeti keretekben. Ebben a helyzetben a burzsoá a maga gazdasági ügyeit a citoyen kollektív politikai ésszerűségének normáitól és szabályaitól függetlenül folytathatja, mivel a társadalmi globalizációt csak hézagosan kíséri a politikai internacionalizálódás.” (M. Zürn, in: Beck, 1998: 304–305.) Szerinte ez ma a politikai felfordulás, a turbulencia egyik forrása a modern világban. Ez idézi elő, hogy a globalizáció olyan ellenreakciókat hív életre, amelyek a nemzetállam újjáélesztését, vagy egyenesen etnikai-nacionalista közösségek létrehozását célozzák.

A NEMZETÁLLAM KORLÁTAI

Hogyan lesz képes a nemzetállam a demokrácia keretében egyensúlyban tartani a különböző politikai törekvéseket? Fejlett országokban is fenyegető lehetőség a nacionalista populizmus megerősödése. Az osztrák választásokkal és az ÖVP-FPÖ koalíciós kormányalakítással kapcsolatos riadalom, amely az uniós tagállamok szankcióihoz vezetett, már jelzi, hogy a közel-

jövőben milyen problémákkal nézhet szembe egy sor európai ország, ha az antiglobalista populizmus párosul a kormányzati establishmenttel szembeni növekvő választói ellenérzésekkel.

Léteznek természetesen olyan politikai mozgalmak is, amelyek megpróbálnak több érdeket egyesíteni a neoliberális-neokonzervatív előretörés káros hatásaival szembeni küzdelemben. Ilyen volt a szivárványszínű válasz, amely a demokrácia megmentésére irányult a reaganizmus évtizede után az Egyesült Államokban, és amelynek szellemi inspirálói a kommunárius eszmék hirdetői voltak.

Ezzel szemben egyes jobboldali populistá mozgalma (mint Ross Perot-é) inkább a politikával szembeni ellenérzések meglovagolására törekcszenek, önmagukat különös és megtévesztő módon az establishmenten kívül helyezve. U. Beck szerint a nacionalizmus reneszánszának oka az, hogy az ezt kihasználó mozgalmak, amely a széteső világgal szemben a régi bizonyosságokhoz folyamodnak: felelevenítve a természetesség, a népiesség, az etnikai identitás (stb.) fogalmait. Ezek a kategóriák a régít idézik fel, amely antropológiai, megváltoztathatatlan, és amit ezért el kell fogadnunk. Beck azonban rámutat arra, hogy ez a törekvés nem tudja többé visszaforgatni a modernitás kerekét, és a természetes bizonyosságok helyett maga is csak kísértetvilágot teremt. Az új nacionalizmust színre kell vinni, s ehhez szükség van a modern média egész eszköztárára. Ezáltal „úgyszólván posztmodern vonásokat ölt, és elveszíti fatalisztikus és démoni minőségét, ami dinamikus nacionalizmusra csábítaná az embereket”. (Beck, 1994: 43.) Ráadásul a modern média közegében meg kell birkóznia az antimodernitás más ideológiáinak versenyével is, mint az erőszak, a nemiség és az ezoterikum kultuszai, melyek a természetesség álarca mögött ugyanolyan konstruált világot teremtenek.

A globalizáció a politikával szemben is fokozódó ellenérzéseket szül. A politikai *ressentiment* problémáját Beck az esszéíró Hans Magnus Enzensberger soraival illusztrálja. Az író szerint „A politikusok sértődöttek, amiért az emberek egyre kevésbé érdeklődnek irántuk... Jobban tennék, ha inkább azt firtatnák, hogy mi ennek az oka. Gyanítom, hogy a pártok egy öncsalás áldozatai.” A mai politika lényege szerinte az önkormányzás képessége, amely helyi szinten kezdődik, mindennapi ügyekkel. „Ma az állam mindenféle társadalmi csoportokkal és kisebbségekkel szembesül, nemcsak a hagyományos régi szervezetekkel, mint amilyenek a szakszervezetek, az egyház vagy a média. Még az atléták is magas fokon szervezettek. Ugyanígy a homoszexuálisok, a fegyverkereskedők, a motorosok, a fogyatékosok, a szülők, az adókerülők, az elváltak, a konzerválók és a terroristák stb. Ezek tízezernyi hatalmi ügynökséget alkotnak társadalmunkban.” (Idézi Beck, 1994b: 39. skk.) E jelenséget U. Beck a szubpolitika feltámadásaként jellemzi, ami egyben a nagypoliti-

kával és a politikai osztállyal szembeni növekvő bizalmatlanságnak is kifejezést ad (Beck, 1994a).

A GLOBÁLIS KORMÁNYZÁS IGÉNYE

A kormányzás válságának másik dimenziója a nemzetközi politikában nyilvánul meg. Mivel a szabad közjavak ma már csak nemzetközi szabályozással garantálhatók, ebből logikusan adódik egy globális kormányzás követelése. Ugyanez áll a nemzetközi közjavak azon osztályának biztosítására is, amelyek az érintkezés médiumai, mint a stabil nemzetközi pénz, biztonsági rend stb. A globális kormányzat mégsem követheti a nemzetállami kormányzatok mintáját. Rövid távon ugyanis semmiképp sem várható egy világállam létrejötte, amely szavatolhatná a közösen elfogadott törvények betartását, és képes lenne szankcionálni a konszenzust élvező szabályok megszegését.

A *global governance* fogalma ezt a nehézséget kívánja áthidalni. Abból indul ki, hogy kormányzás nemcsak intézményszerűt főhatóság révén lehetséges – lehetséges az érintettek részvételével történő irányításnak, a cselekvés stratégiai összehangolásának értelmében vett kormányzásnak másfajta formája is. A fogalmat a „globális kormányzás bizottság” 1995-ös jelentése hozta szélesebben forgalomba. Ezt a bizottságot még 1991-ben alapították Willy Brandt kezdeményezésére, reagálva a kelet–nyugati konfliktus végével kialakult helyzetre. A nyolcvanas évek világjelentései hagyományt teremtettek, amennyiben tudományos elemzések sorozatát adták közre a „fejlődés”, a „leszerelés”, a „környezet” stb. témáiról. De szintén ebbe a sorba tartoznak a Római Klub újabb közleményei, az OECD, az LSE (London School of Economics and Politics), a tokiói ENSZ Egyetem megfelelő publikációi is. Ez utóbbi kiadásában 1995 óta jelenik meg rendszeresen a *Global Governance* c. folyóirat is. Butros Ghali kezdeményezései az ENSZ rendszerének megreformálására szintén ide sorolhatók (Agenda for Peace and Agenda for Development).

Az új globalizációs teóriák a világtársadalom vagy társadalmi világ fogalmát állítják szembe a „realistáknak” az államok világáról vagy a nemzetközi államközösségről alkotott hagyományos fogalmával. Ebben a világképben a nemzetállamok továbbra is a nemzetközi politika fontos, de már nem egyedül mértékadó szereplői. Hozzájuk társulnak részint az önálló cselekvővé vált nemzetközi intézmények, elsősorban az ENSZ és az Európai Unióhoz hasonló regionális integrációs szervezetek, részint pedig a nemzetközi kormányközi szervezetek, a transznacionális társaságok, a szakszervezetek, az egyházak, a pártok és különböző nyomásgyakorló érdekcsoportok nemzetközi szövetségei (az INGO-k). Ezek száma több ezerre rúg, és

egyre fontosabb kezdeményező szerepet játszanak a globális politikai térben (J. Rosenau, 1992).

A globális kormányzás fő jellemzője, hogy nincs rögzített intézményi struktúrája, inkább sokféle, különböző szintű és hatókörű aktor hálószerű kölcsönhatásaként írható le. Ennek az új nemzetközi rendnek a főszereplői tehát nem csupán az államok, hanem mindinkább az említett szervezetek is. Az államközi egyezmények mellett nemzetközi rezsimok sokasága jön létre, amelyek az élet különböző területein megállapodások útján teremtenek új szabályozásokat és eljárásmódokat. Ezáltal kiszélesül a nemzetközi jog anyaga, és a szuverén nemzetállami kormányzatoknak egy sor nemzetközi megállapodáshoz kell igazodniuk, amelyek nem az ő kezdeményezésükre jöttek létre. Az új nem kormányzati nemzetközi szervezetek körében nagy teret nyernek az informális politizálás formái is, főleg a környezeti, az emberjogi vagy a menekültproblémák kezelésére. (Ilyen volt többek között az interneten keresztül szervezett tiltakozó mozgalom is, amely megbénította Seattle-ben a WTO tanácskozását, és gondot okozott a davosi csúcs rendezőinek is.)

A konkrét cselekvés szintjén nem egyszerű dolog ennyire heterogén szereplők számára közös stratégiát kialakítani. Elsősorban akkor nyílik esély a sikerre, ha számításba veszik a regionális különbségeket és identitásokat, és – elfogadva a szubszidiaritás elvét – széles mozgásteret engednek a helyi kezdeményezéseknek. Ez a fejlődés még a kezdet kezdetén tart. Erre utalnak a környezetvédelmi, népesedési és egyéb világkonferenciák eddigi, viszonylag szerény eredményei. A legsikeresebb példa bizonyára maga az Európai Unió, amely sok közösségi aktivitásnak ad már teret, és ahol sikerült a közös pénz bevezetését is elérni, még ha egyelőre nem mindegyik tagország vesz részt a közös valutarendszerben. Mégis, az Európai Unió tagállamai elfogadják a nemzeti önállóság korlátozását cserébe azért, hogy növekedjék közösségük transznacionális szuverenitása, ami végül az egyes országok gazdasági mozgásterét is növeli. Az euró legalább a valutaspekuláció megfékezésére alkalmas lehet európai keretekben, de hosszabb távon nyilvánvalóan hozzá fog járulni az egységes európai gazdasági térség megszilárdulásához, sőt talán az európai identitás erősödéséhez is.

Viszont az ENSZ-nek a globális kormányzás céljainak megfelelő reformja egyelőre nagyon a kezdet kezdetén tart. Az ENSZ humanitárius intervencióin kívül ide tartoznak az égisze alatt rendezett világkonferenciák és különféle regionális albizottságai, amelyek konkrét problémák egyeztetésére és megoldására jöttek létre.

De minden nemzetközi akció esetében fontos kérdés a döntések demokratikus legitimációja, hiszen nemzetközi szinten nincsenek meg a népszuverenitásnak és képviseletnek azok az intézményei, amelyek nemzetállami szinten léteznek. Az a tény,

hogy a globális kormányzásnak hiányzik az intézményi dimenziója – amelyben egyáltalán megfogalmazhatók lennének a demokratikus eljárások –, a legnagyobb elvi korlátai közé tartozik. Az ENSZ és szervei (BT), valamint az Európai Unió döntéshozó intézményei a szuverén tagállamok képviselőin keresztül rendelkeznek ugyan közvetett demokratikus legitimitással, mégis mindkettőben ismert a demokratikus deficit problémája. De ugyanez érvényes a nem állami szereplőkre is, például a Greenpeace-re. Milyen felhatalmazással képviselhet egyáltalán egy magánszervezet univerzális értékeket? Ez egyelőre gyakran csak deklarációkon alapul, mert a demokratikus választásnak és delegálásnak nincsenek elfogadott módjai. Ha egy napon minden állam demokratikussá válnék is, akkor is fennmaradna a probléma: milyen szavazati arányok érvényesüljenek az államok közötti viszonyban a tágabb közösségen belül. Az egy ember – egy szavazat elve, vagy egy ország – egy szavazat elve alapján hozhatnak-e érvényes döntéseket? Ugyanez a kérdés fokozottan jelentkezik nem állami nemzetközi mozgalmak és szervezetek együttműködésében is.

A DEMOKRÁCIA PROBLÉMÁJA GLOBÁLIS KONTEXTUSBAN

Ez a kérdés felveti a demokrácia megváltozott problematikáját a globalizáció által teremtett új helyzetben. Eddig minden demokrácia valamilyen körülhatárolt területen élő népességhez kötődött. Ha „lebontják” a határokat, megszűnik az államok és a piacok határainak egybeesése, ám a globális kormányzás intézményei még nem állnak demokratikus ellenőrzés alatt – mi lesz akkor a demokrácia sorsa a globális korszakban?

A nép önkormányzatának a nemzetállamban a képviselői demokrácia intézményei felelnek meg. A globális politikában nem lehet szó népről az egységes politikai közösség értelmében, és a képviselő elvei sem tisztázottak, miközben egyre több olyan hatalom rendelkezik életünk felett, amely nincs politikai felelősséghez kötve. A globális demokrácia feltételezné, hogy nemzetközileg is érvényesüljenek az emberi és polgárjogok, hogy az ENSZ közgyűlése valamiféle világparlamentként működjön, amely minden államra érvényes törvényeket hozhat, és rendelkezik is kellő katonai erővel ahhoz, hogy azok betartását szankcionálja. D. Held egész sor további feltételt sorol fel, amelyek magukban foglalják a Biztonsági Tanács reformját, egy második kamara (a népek kamarája) felállítását, valamint a gazdasági és kulturális érdekek kiegyenlítésére irányuló intézmények bevezetését (Held, 1995: 267. skk.).

A globális kormányzás demokratikus legitimitásához azonban új kollektív identitásokra lenne szükség, amint a nemzetállami

szinten is a nemzethez mint politikai közösséghez való tartozás érzése a kulturálisan is megalapozott nemzeti identitás szolgálatul a többségi döntések legitimitásának elfogadásához. Kérdés azonban, hogy megkonstruálható-e egyáltalán ilyesmi a nemzeti közösségek lebontásának alapján, illetve a nemzeti közösségeken túlnyúló integrációk talaján. Először valószínűleg egy regionális identitás kialakulása tűnik járható útnak, például egy európai, egy ázsiai stb. identitástudat kialakulása, nem pedig közvetlenül egy világpolgári identitása. Az emberiség ma még nem létezik olyan „elképzelt közösségként”, mint a nemzet, amelyhez lojalitásunkat közvetlenül köthetjük. Az általános szint alatti konkrétabb distinkciók (regionális és szubregionális identitások) ugyanakkor a kulturális relativizmus bélyegével terhesek, ennyiben ellene hatnak a globális kormányzás eszméjének. Egy globális közösségi tudat (vagy ahogy néhányan nevezték: etikus és felelős „planetáris tudat” – László, 1998) kialakulását csak a globalizáció olyan folyamataitól várhatjuk, amelyek közös életstílusokat, kormányzati normákat teremtenek, és a szociális állami normatívák közelítését, az emberi jogok érvényesülését stb. célozzák meg.

A globalizáció kritikátlan hívei előszeretettel beszélnek a „globális faluról”, miközben szaporodnak a helyi háborúk és polgárháborúk. Ez a fogalom eleve magában hordja a saját ellentétét, a partikularizmust. A globalizáció folyamata maga idézi elő a fragmentálódást: árnyékként kíséri a regionalizmus, a lokalizáció, a kis közösségekre bomlás. A globális hatalmak ellen fellépők a fundamentalizmus, a rasszizmus és nacionalizmus erőit fordítják szembe a globalizáció hatásaival (vö. Castels, 1997: II. 52–60.)

Ha a „globális kormányzás” koncepciója még igen elvont, és valósága kusza is még, sikerétől mégis nem kevesebb függhet, mint az emberiség fennmaradása. A nemzetközi kapcsolatokban azonban a „realista” elmélet és politika közismerten egészen másként interpretálja a tényeket, mint az „idealista” elmélet és politika. A globális kormányzás követelése tulajdonképpen a „neoidealizmus” válasza a globalizáció kihívásaira. A fragmentálódás trendje ez az irányzat a humanitárius intervenciók stratégiájával kíván válaszolni. Ez szervesen következik az általa képviselt univerzális elvekből.

A „realista” irányzat ezzel szemben a globalizáció kihívásaira egy hegemonikus struktúrájú nemzetközi rend stabilizációs politikájával válaszol. A fragmentálódásra pedig az elzárkózást, illetve a válsággóccok elszigetelését javasolja gyógymódként. Ez következik logikusan a kulturális relativizmus pozíciójából (Menzel, 1999.).

Lehet, hogy mindkét irányzat végső célja a béke és a biztonság elérése, de annyi bizonyos, hogy ennek útját másként képzelik el. Az első irányzat egy globális demokrácia modelljétől

várja ezt, a másik pedig, a civilizációk harcát vetítve előre, a kapitalizmusok versengését eldöntő gazdasági és hatalmi erőviszonyoktól reméli a megoldást. A kulturális relativizmus álláspontja, amely például áthatja a Huntington-féle világrend konstrukcióját, az erőfölény hegemoniális elvét előfeltételezi, s ez pontosan az ellentéte annak, amit egy demokratikus világrend követelése magában foglal.

Ma a „realista” iskola az uralkodó (az elméletben és a gyakorlatban egyaránt) és legerősebb képviselője az Amerikai Egyesült Államok. Ez összefügg azzal is, hogy gazdasági és katonai értelemben egyedül ez az az ország, amely képes megbirkózni a globalizáció kihívásaival, katonailag is képes érvényt szerezni törekvéseinek, és nem szorul rá a közös védelemre annak negatív hatásaival szemben (Bornschier-Chase-Dunn, 1999). De szintén ez az oka annak, hogy ellenzi az ENSZ-nek a globális kormányzás szellemében való reformját.

Az ún. „idealista” tradíció követőiből kerülnek ki a globális kormányzás eltökélt hívei. De ők egyben annak az univerzalizmusnak a képviselői is, amely a felvilágosodás és a humanizmus ígérete volt. Az általuk javasolt modellek közül leginkább a liberális, a kommunitarista és a „kozopolita” demokrácia eszméi vezetnek el a globális kormányzáshoz (Held, 1995). Meglehet, ezek tartalma még némileg elvont és utópikus. De nélkülözhetetlen kritikai korrekciója lehet a globalizáció és fragmentáció párhuzamos, uralkodó trendjeinek, legalábbis mindaddig, ameddig az emberiség egységesüléséből eredő problémák humánus és demokratikus megoldására törekszünk.

IRODALOM

- AXTMANN, R., (szerk.) 1998. *Globalization and Europe. Theoretical and Empirical Investigations*. London – Washington, Pinter
- BADIE, Bertrand, 1998. *A visszájára forduló világ. A nemzetközi színtér szociológiája*. Budapest, Aula
- BARBER, Benjamin B., 1996. *Jihad vs. McWorld. How Globalism and Tribalism are Reshaping the World*. New York, Ballantine Books (Random House Inc.)
- BECK, Ulrich, 1994a. *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
- BECK, Ulrich, 1994b. *The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization*. In: BECK, Ulrich–Anthony GIDDENS–Scott LASH: *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity Press, 1994. 1–55.
- BECK, Ulrich, 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
- BECK, U. (SZERK.), 1998. *Politik der Globalisierung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
- BORNSCHIER, Volker–Christopher CHASE-DUNN (szerk.), 1999. *The Future of Global Conflict*. London, Sage

- BURBACH, Roger és mások (szerk.), 1997. *Globalisation and its Discontents*. London, Pluto Press
- CASTELLS, M., 1996. *The Rise of the Network Society*. Oxford, Blackwell
- HELD, David, 1995. *Democracy and the Global Order. From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Cambridge, Polity Press
- HELD, David és mások (szerk.), 1999. *Global Transformations. Politics, Economics, Culture*. Stanford, California, Stanford University Press
- HUNTINGTON, S., 1996. *A civilizációk összacsapása és a világtrend átalakulása*. Európa
- KALDOR, Mary, 1998. Transznacionális civil társadalom. In: Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Közép-európai változások*. Szombathely, Savaria University Press, 115–138.
- KENNEDY, Paul, 1997. *A huszonegyedik század küszöbén*. Budapest, Napvilág
- KISS J. L.–URKUTI Gy., 1998. *Globalizáció – mítosz vagy valóság?* BIGIS Közlemények 6.
- LÁSZLÓ Ervin, 1998. *Harmadik évezred. Veszélyek és esélyek*. A Budapest Klub első jelentése. Budapest, Új Paradigma
- MANDER, J.–E. GOLDSMITH (szerk.), 1996. *The Case Against the Global Economy – and for a Turn to Local*. San Francisco, Sierra Club Books
- MARTIN, H-P.–H. SCHUMANN, 1998. *A globlizáció csapdája*. Budapest, Perfekt
- MENZEL, U., 1998. *Globalisierung versus Fragmentierung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
- MENZEL, U., 1999. *Die postwestfälische Konstellation, das Elend der Nationen und das Kreuz der Globalisierung und Fragmentierung*. (Manuskript, Loccumer Konferenz)
- MILWARD, A., 1994. *The European Rescue of the Nation-state*. London, Routledge
- ROSENAU, J.–E. CZEMPIEL (szerk.), *Governance without Government: Order and Change in World Politics*. Cambridge, Cambridge University Press
- WATERS, Malcolm, 1995. *Globalization*. London, New York, Routledge
- Zürn, Michael: Schwarz-Rot-Grün-Braun: *Reaktionsweisen auf Denationalisierung*. In: Beck, U. (szerk.), 1998. 297–330.